

Тема. ПОРУШЕННЯ ПИСЕМНОГО МОВЛЕННЯ.**План**

1. Організація процесу письма та читання.
2. Операції процесу письма та читання.
3. Дисграфія: поняття, симптоматика, класифікація.
4. Дислексія: поняття, симптоматика, класифікація.

Основний зміст**1. Організація процесу письма та читання.**

Мозгова організація діяльності письма досить складна.

Звуковий аналіз забезпечується спільною роботою акустичного і кінестетичного аналізаторів. *Перешифровка звуків в літери* відбувається за допомогою роботи акустичного, кінестетичного і оптичного аналізаторів. *Правильне написання букви* обумовлено спільною роботою оптичного, просторового і рухового аналізаторів, що забезпечують тонкі рухи руки тощо. Природно, що такий складний процес вимагає спільної роботи низки ділянок мозку. *Психологічний рівень* реалізується за рахунок роботи лобних відділів мозку – передньо-задніх медіобазальних відділів лобної ділянки великих півкуль кори головного мозку.

Психофізіологічний рівень забезпечується спільною роботою задньолобних, нижньотім'яної, скроневих, задньоскроневих, передньопотиличних відділів. *Лінгвістичний рівень*, на якому відбувається вибір мовних засобів (потрібних звуків, слів, синтаксису), залежить від спільної роботи передньої і задньої мовленнєвих зон, що забезпечують синтагматику і парадигматику мовлення.

Психофізіологічною основою процесу читання є взаємодія зорового, акустичного і кінестетичного аналізаторів, спільна робота яких є необхідною для здійснення процесу читання. *Сенсомоторний рівень* забезпечує «техніку» читання – швидкість сприйняття, його точність (ланка звуко-літерного аналізу; ланка утримування, збереження одержуваної інформації (в пам'яті); смислові здогади, що виникають на основі цієї інформації; звірення, контроль (співвіднесення що виникають гіпотез з даним матеріалом). *Семантичний рівень*, на основі даних сенсомоторного рівня, обумовлює розуміння значення і сенсу окремих слів і цілого мовленнєвого висловлювання. *Нейрофізіологічної основою* для забезпечення процесу читання служить спільна робота задньолобних, нижньотім'яної, скроневих, потиличних відділів кори лівої півкулі головного мозку. При формуванні читання у дітей зорове сприйняття буквених знаків -

окремо або в слові – обов'язково супроводжується промовлянням вголос, тобто переведенням зорового образу в його звуковий і кінестетичний аналог. Точне, безпомилкове сприйняття – основна умова правильного розуміння читаного.

Психологічні передумови становлення писемного мовлення.

1. Рівень сформованості (або збереження) усного мовлення, довільного володіння ним, перш за все, сформованістю операцій аналізу і синтезу усного мовлення.

2. Повноцінне формування (або збереження) просторового сприйняття і уявлень: а) візуально-просторових, б) сомато-просторових уявлень, відчуттів свого тіла в просторі, в) просторових уявлень «правого» і «лівого» та ін.

3. Сформованість (збереження) рухової сфери, різних видів праксису (пози, динамічного, просторового, конструктивного); сформованість оптико-моторних і слухомоторних координацій.

4. Формування у дітей (хоча б на мінімально достатньому рівні) абстрактного мислення, «символічних» способів діяльності, яке можливо при поступовому переході дітей від конкретних, предметно-практичних способів дії до абстрактних.

5. Сформованість загальної поведінки, емоційно-вольової сфери.

Основні характеристиками писемної діяльності:

- 1) письмо являє собою усвідомлений і довільний процес;
- 2) одиницею писемного мовлення є монологічне висловлювання;
- 3) це завжди контекстне мовлення на відміну від усного мовлення, яке є в тій чи іншій мірі ситуативним;
- 4) письмова діяльність не має додаткових засобів, які б зробили її більш економічною з тим же ступенем точності, що і усне мовлення, тому вона використовує «стратегію перебору засобів» (лексичних, синтаксичних, фонетичних);
- 5) письмо вимагає інтелектуальних операцій абстрагування; зовнішньою формою писемного мовлення є предметно-практична діяльність (письмо) або діяльність сенсорного сприйняття (читання), тому писемне мовлення більшою мірою осмислюється, у порівнянні з усним;
- б) мотиви лежать в сфері інтелектуальної діяльності людини.

Ступені («стадії») формування діяльності читання (Т. Г. Єгоров):

- 1) етап оволодіння звуко-буквеними позначеннями;
- 2) поскладове читання;
- 3) етап становлення синтетичних прийомів читання;
- 4) етап «синтетичного» (злитого) читання.

Читання завжди підпорядковане його основному завданню – розуміння письмового повідомлення. Розуміння слова, фрази при читанні забезпечується точністю сприймання і впливом контексту. Таким чином, процес читання включає чотири взаємодіючих компонента: звуко-буквений аналіз і синтез, утримання інформації, смислові здогади, процес звірення, що виникає при читанні, «гіпотез» з написаними словами.

Умови оволодіння навичкою читання:

- 1) сформованість усіх сторін усного мовлення дитини (фонетико-фонематичної, лексико-граматичної та синтаксичної),
- 2) достатній розвиток немовленнєвих психічних функцій (зорово-просторових уявлень, зорової пам'яті),
- 3) достатній розвиток розумових операцій - зорового аналізу та синтезу, зорового та слухового контролю,
- 4) високий рівень інтелектуального розвитку.

2. Операції процесу письма та читання.

А. Р. Лурія в роботі «Нариси психофізіології письма» визначає наступні *операції письма*.

1. Спонування, мотив, завдання. Людина знає, для чого пише: щоб зафіксувати, зберегти на певний час інформацію, передати її іншій особі, спонукати когось до дії тощо.

2. Складання план письмового висловлювання, смислової програми, загальної послідовності думок.

3. Аналіз звукової структури слова. Щоб правильно написати слово, треба визначити його звукову структуру, послідовність і місце кожного звуку.

4. Співвіднесення виділеної зі слова фонемі з певним зоровим образом літери, яка повинна бути відокремлена від всіх інших, особливо від подібних графічно.

5. Відтворення за допомогою рухів руки зорового образу літери. Одночасно з рухом руки здійснюється кінестетичний контроль. У міру написання букв, слів кінестетичний контроль підкріплюється зоровим контролем, читанням написаного.

Операції читання.

1. Впізнавання, розрізнення букв та їх співвіднесення з відповідними звуками. .
2. Злиття звуків у склади та слова, тобто звуковий синтез.
3. Співвіднесення звукового образу слова з його лексичним значенням, тобто розуміння прочитаного.

Умови усвідомлення прочитаного: чіткість звукового образу слова, достатній розвиток словникового запасу та сформованість граматичної будови мовлення сформованість узагальнюючого значення слова.

Умови правильного та успішного засвоєння букви дитиною:

1) дитина має чіткі фонематичні уявлення про акустичні та артикуляційні властивості даного звука, не змішуючи його ні на слух, ні у вимові;

2) у дитини сформувались уявлення про фонему як узагальнений образ звука; тільки тоді в процесі навчання читання формується уявлення про графему, про відповідність букви до фонемі;

3) розрізнення букв між собою за оптико-просторовими та кінетичними ознаками потребує здійснення оптичного аналізу кожної букви, її елементів; засвоєння ж оптичного образу букви можливе лише за умов достатнього розвитку просторових уявлень у дитини, а також здатності запам'ятовувати та відтворювати в пам'яті зорові образи.

Таким чином, успішне та швидке засвоєння букв можливе лише при достатній сформованості таких функцій:

- а) фонематичного сприймання (диференціації, розрізнення фонем);
- б) кінестетичного аналізу (правильної вимови звуків);
- в) фонематичного аналізу (можливості виділяти звуки з мовлення);
- г) зорового аналізу та синтезу (здатності визначати схожість та різницю букв);
- д) зорово-просторового гнозису та просторових уявлень (здатності розрізнявати букви);
- д) зорової пам'яті (можливості запам'ятовувати зоровий образ букви).

3. Дисграфія: поняття, симптоматика, класифікація

Аграфія – повна неспроможність оволодіти навичкою письма; *дисграфія* – часткове специфічне порушення письма (Р.Лалаєва, 1989).

У психологічній літературі: дисграфія – це стійка вибіркова нездатність оволодіти навичкою письма за правилами графіки, тобто керуючись фонетичним принципом, не зважаючи на достатній рівень інтелектуального та мовленнєвого розвитку, відсутність грубих порушень слухового та зорового аналізаторів, а також оптимальні умови навчання.

Основними симптомами дисграфії є стійкі специфічні помилки (не пов'язані із застосуванням орфографічних правил), виникнення яких не обумовлено порушеннями інтелектуального або сенсорного розвитку або нерегулярністю шкільного навчання. Такі

патологічні помилки слід відрізнити від помилок, яких припускаються діти під час вивчення нової теми. Основними критеріями відмежування патологічних помилок від непатологічних є: *стійкість, здатність закріплюватись та збільшуватись*, якщо не проводити спеціальну корекційну роботу.

Принципи письма.

Фонетичний принцип.

Морфологічний принцип.

Традиційний (історичний) принцип письма.

Класифікація дисграфії.

М.Хватцев (1959) виділив такі види дисграфії:

- *дисграфія на основі акустичної агнозії та дефектів фонематичного слуху;*
- *дисграфія внаслідок порушень усного мовлення («графічна недорікуватість»);*
- *дисграфія на основі порушень вимовного ритму;*
- *оптична дисграфія;*
- *дисграфія при моторній та сенсорній афазії.*

О.Токарева (1969), яка розглядає дисграфію з позицій психофізіологічного підходу як наслідок порушеної аналітико-синтетичної діяльності мовнослухового, зорового та рухового аналізаторів, виділяє 3 види дисграфії.

1. *Акустична дисграфія.* Основним симптомом є помилки на змішування та заміни букв, які позначають звуки, близькі за своїми акустико-артикуляційними ознаками, а також пропуски букв; причини цих помилок автор вбачає у недиференційованому слуховому сприйманні та порушеній звуковимові, яка відображається на письмі.

2. *Оптична дисграфія.* Обумовлена нестійкістю зорових образів букв; окремі букви не впізнаються, не співвідносяться з певними звуками, внаслідок чого виникають помилки на заміни, змішування букв, які близькі між собою за графічними та оптико-просторовими ознаками; у низці випадків, особливо у ліворуких дітей, спостерігається дзеркальне письмо, елементи букв пишуться справа наліво; в тяжких випадках оптичної дисграфії письмо слів неможливе, дитина пише лише букви.

3. *Моторна дисграфія.* Характерним для неї є труднощі рухів руки під час письма, порушення зв'язків моторних образів слів з їх звуковими та зоровими образами.

Найбільш обґрунтованою є класифікація дисграфії, в основі якої лежить несформованість певних операцій процесу письма, розроблена *співробітниками кафедри логопедії ЛГПШ імені О.Герцена під керівництвом Р.Лалаєвої* (1989).

1. *Артикуляторно-акустична дисграфія.* В основі лежить відображення неправильної вимови на письмі, опора учнів на неправильне промовляння. Проявляється вона в замінах, пропусках букв, які відповідають замінам та пропускам звуків в усному мовленні. Заміни букв на письмі іноді залишаються навіть тоді, коли вимова звуків виправлена, що пов'язане з недостатньою сформованістю чітких кінестетичних образів букв у дітей. Слід відзначити, що заміни і пропуски звуків в усному мовленні не завжди переносяться на письмо. Це обумовлено компенсаторними можливостями.

2. *Дисграфія на основі порушень фонемного розпізнавання (диференціації фонем).* Проявляється в замінах букв, що позначають фонетично близькі звуки. При цьому в усному мовленні звуки вимовляються правильно. Р.Левіна, Л.Спірова пов'язують заміни букв на письмі з фонематичним недорозвиненням, з несформованістю уявлень про фонему, з порушенням операції вибору фонем. Є.Соботович, О.Гопіченко, Е.Данілавічюте основні причини даних помилок вбачають у порушенні фонематичних уявлень про акустично близькі звуки, а також недостатнє використання слухового контролю під час їх розпізнавання.

3. *Дисграфія внаслідок порушень мовного аналізу та синтезу.* Проявляється на письмі у спотворенні звуко-буквеної або морфологічної структури слова та структури речення. В основі її лежить порушення різних форм мовного аналізу та синтезу: синтаксичного, морфологічного та фонематичного, а також морфологічних та синтаксичних узагальнень. Найбільш характерними помилками є:

- пропуски, перестановки та додавання в слово зайвих букв, що пов'язано з несформованістю фонематичного аналізу та синтезу;

- написання разом слів, особливо прийменників з іншими словами, написання разом частин двох слів, роздільне написання частин слова, відривання префікса від кореня тощо;

- помилки, які проявляються у відсутності позначень меж речення.

4. *Аграматична дисграфія.* Пов'язана з недорозвиненням граматичної будови мовлення: морфологічних та синтаксичних узагальнень, часто спостерігається у дітей із загальним недорозвиненням мовлення (ЗНМ).

5. *Оптична дисграфія.* Пов'язана з недорозвиненням зорового гнозису, аналізу та синтезу, просторових уявлень та зорової пам'яті та проявляється в замінах та спотвореннях букв на письмі, які близькі між собою за оптико-просторовими ознаками.

О. Корнєв, проаналізувавши існуючі класифікації та враховуючи сучасний рівень

уявлень про порушення письма, запропонував таку систематику специфічних порушень письма.

А. Специфічні порушення письма.

І. Дисграфії (аграфії):

1) Дисфонологічні дисграфії (одним із провідних механізмів цієї форми виступають фонологічні порушення, які є наслідком аномального розвитку усного мовлення (неправильної вимови) та проявляються у несформованості фонематичних уявлень, порушеннях фонематичного сприймання, що, в свою чергу, утруднює оволодіння фонематичним аналізом):

- паралалічні дисграфії («Недорікуватість у письмі»; характерні помилки на заміни, змішування букв, що позначають близькі за акустико-артикуляційними ознаками звуки, причому ці звуки ізольовано вимовляються правильно, а в потоці мовлення змішуються; причину даних помилок автор вбачає у слабкості слухового контролю, який гальмує усунення дефектів вимови, а останнє спотворює фонематичні уявлення та сприяє нечіткості фонематичного сприймання; внаслідок цього дитина пише слова так, як їх вимовляє; Поруч із замінами та змішуваннями зустрічаються спотворення та спрощення звуків; важкі за вимовою звуки замінюються більш простими, що відображає незрілість артикуляційного апарату і зазвичай супроводжується артикуляційною диспраксією);

- фонематичні дисграфії (спостерігається у дітей з нормальним мовленнєвим розвитком і проявляється у вигляді помилок на змішування опозиційних приголосних та пропусках букв; їх основними причинами є недосконалість фонематичних уявлень при нормальному фонематичному сприйманні, труднощі концентрації та розподілу уваги під час письма, що призводить до недорозвинення навичок фонематичного аналізу.

2) Метамовні дисграфії (пов'язані з порушенням метамовних процесів: операцій, пов'язаних з усвідомленням основних лінгвістичних одиниць членування мовлення (речення, слово, склад, звук) та аналізом усних висловлювань на ці умовні одиниці):

- дисграфія внаслідок порушення мовного аналізу та синтезу (причини та механізми цього виду дисграфії розкриті в класифікації Р.Лалаєвої та в підрозділі «Помилки на пропуски та перестановки букв»);

- диспраксічні (моторні) дисграфії (проявляються у неспроможності оволодіти графічним образом букв, що призводить до помилок у вигляді замін букв, схожих за кінетичними ознаками.

II. Дизорфографія (цеспецифічне стійке порушення письма, яке проявляється у неспроможності засвоїти орфографічні навички, не зважаючи на знання відповідних правил; основним симптомом дизорфографії є особлива категорія стійких специфічних (орфографічних, синтаксичних) помилок):

- 1) морфологічна;
- 2) синтаксична.

Основною трудностю у дітей із ЗНМ є знаходження в словах орфограм та вирішення орфографічного завдання. *Орфографічна навичка* (О.Н.) – це автоматизований компонент свідомої мовленнєвої діяльності людини за умов протікання її у письмі (М.Львов). Вона являє собою інтелектуальну та мовленнєву навичку, яка формується на основі розумових дій та розвитку усного мовлення.

Орфографічна навичка формується в результаті числених вправ та на основі більш простих навичок та умінь, таких як:

- 1) графічна навичка;
- 2) умінь аналізувати звуковий склад слова;
- 3) визначати морфемний склад слова;
- 4) на основі граматичних знань виділяти зі слова орфограму, яка потребує перевірки;
- 5) умінь підвести орфограму під правило та деякі інші вміння.

Основними умовами вироблення орфографічної навички є такі: знання правил; знання прийомів застосування цих правил та умінь їх застосовувати (наприклад: морфологічний розбір слова); система вправ, завдяки якій формується навичка правопису.

Б. *Неспецифічні порушення письма внаслідок затримки психічного розвитку, розумової відсталості, педагогічної занедбаності. «Хибна дисграфія»* (за І.Садовніковою).

4. Дисграфія: поняття, симптоматика, класифікація

Дислексія – часткове порушення процесу оволодіння читанням, яке обумовлене несформованістю (порушенням) вищих психічних функцій та проявляється в численних помилках, які стійко повторюються під час читання (Р. Лалаєва, 1989).

У психології: дислексія – стани, основним проявом яких є стійка вибіркова нездатність оволодіти навичкою читання, незважаючи на достатній для цього рівень інтелектуального та мовленнєвого розвитку, порушень слухового і зорового аналізаторів та оптимальні умови навчання (О.Корнєв, 1997).

Найтипівішим проявом дислексії є стійкі та специфічні помилки читання.

1. Заміни фонетично близьких звуків, з також заміни подібних за накресленням літер.

2. Побуквене читання.

3. Спотворення звукоскладової структури слова, яке виявляється в різних помилках: пропусках приголосних під час їх збігу, пропусках приголосних та голосних за відсутності збігу, в разі додавання звуків, пропусків та перестановок складів.

4. Порушення розуміння прочитаного.

5. Аграматизми під час читання.

На аналітичному етапі (засвоєння звукобуквених позначень та поскладове читання) найчастіше виявляють порушення у замінах звуків, злитті звуків у складі (побуквеному читанні), спотворенні звукоскладової структури слова, розуміння прочитаного.

На етапі переходу до синтетичних етапів читання симптоматика дислексії виявляється у спотвореннях структури, замінах слів, аграматизмах, порушеннях розуміння прочитаного речення, тексту.

У разі синтетичного читання спостерігаються також заміни слів, аграматизми, порушення розуміння прочитаного тексту

Класифікація дислексії

За *проявами* виділяють два види дислексії:

літеральну, яка виявляється у нездатності або труднощах засвоєння літер;
вербальну, спричинену труднощами в читанні слів. Однак цей поділ є умовним, оскільки ці два види можуть траплятися одночасно в тих самих дітей.

О. Токарева з урахуванням первинного порушення аналізаторів виділяє наступні види дислексії.

1. *Акустична дислексія*. Відмічається недиференційованість слухового сприймання, недостатній розвиток звукового аналізу. Діти з труднощами зливають літери в складі, слова, так як буква не сприймається ними як сигнал фонемі, змішують схожі за артикуляцією та звучанням звуки.

2. *Оптична дислексія*. Відмічається нестійкість зорового сприймання та уявлень. Дитина погано засвоює окремі букви, не встановлює зв'язки між зоровим образом і звуком, немає чіткого зорового образу букви, тому одна й та ж літера сприймається по-різному. Спостерігається змішування букв, схожих за написанням, порушується зорове впізнавання слів при читанні (вербальна дислексія).

3. *Моторна дислексія*. Відмічаються утруднення у рухах очей при читанні.

Дослідження, проведені **Р. Лаласвою** (1983), дали змогу визначити види дислексії на основі порушених механізмів, тобто несформованості операцій процесу читання, а також психічних функцій, які забезпечують процес читання в нормі.

1. *Оптична дислексія* виявляється в труднощах у засвоєнні та змішуванні графічно подібних літер та їх взаємозамінах. Ця форма дислексії пов'язана з нерозчленованістю зорового сприймання форм, з недиференційованістю уявлень про подібні форми, з недорозвиненням оптико-просторових уявлень, а також з порушенням зорового гнозису, зорового аналізу та синтезу.

2. *Мнестична дислексія* виявляється у труднощах засвоєння всіх літер, у їх недиференційованих замінах. Вона зумовлена порушенням процесів встановлення зв'язків між звуком і літерою та мовленнєвої пам'яті.

3. *Фонематична дислексія* пов'язана з недорозвиненням функцій фонематичної системи.

Функції фонематичної системи (В. Орфінська):

- 1) смислорозрізнявальну функція;
- 2) слуховимовна диференціація фонем;
- 3) фонематичний аналіз.

4. *Семантична дислексія* виявляється в порушенні розуміння прочитаних слів, речень, тексту в разі технічно правильного читання (слова, речення, текст не спотворюються в процесі читання).

5. *Аграматична дислексія* зумовлена недорозвиненням граматичної будови мовлення, морфологічних та синтаксичних узагальнень. За цієї форми дислексії спостерігаються: заміни відмінкових закінчень та числа іменників, неправильне узгодження за родом, числом, відмінками іменника з прикметником; заміна числа займенників, закінчень дієслів третьої особи минулого часу, а також форми часу та виду.

6. *Тактильна дислексія* спостерігається у сліпих дітей, в основу її покладено трудноті у диференціації букв шрифтом Брайля, що сприймаються тактильно.

М.Хватцев(1959) за порушеним механізмом виділяє наступні форми дислексії:

1. *Фонематична дислексія*. Діти не можуть навчитися читати протягом 2-4 років. Одні з них з великим трудом засвоюють букви і не можуть з'єднувати їх в склади, слова. Інші засвоюють букви без особливих труднощів, але в процесі читання складів і слів роблять велику кількість помилок, так як буква для них не є графемою. Це обумовлено, за автором, несформованим фонематичним слухом.

2. *Оптична дислексія*. Проявляється в тому, що букви не усвідомлюються як узагальнені знаки певних фонем. У дітей з оптичною дислексією спостерігаються порушення зорового сприймання і поза мовленням.

Інші форми спостерігаються при афазії внаслідок органічних уражень ГМ.

Р. Беккер також відзначає різноманіття видів порушень читання. Вона вважає можливим згрупувати їх в наступні типи: 1) вроджена словесна сліпота, 2) дислексія, 3) брадилексія, 4) легастенія, 5) вроджена слабкість в читанні. Проте в основі даної класифікації лежить не патогенез дислексії, а скоріше ступінь прояву порушень читання.

А.Н. Корнєв (1997) виділяє два варіанти дислексії: мовленнєва у поєднанні в недорозвитком мовлення та немовленнєва и без поєднання.